

<https://helda.helsinki.fi>

Kertomuslajit tiedettä omakohtaisesti popularisoivassa tietokirjallisuudessa : Systemis-funktionaalinen näkökulma

Virtanen, Mikko T.

Gaudeamus

2020-03-17

Virtanen , M T 2020 , Kertomuslajit tiedettä omakohtaisesti popularisoivassa tietokirjallisuudessa : Systemis-funktionaalinen näkökulma . julkaisussa M T Virtanen , P Hiidenmaa & J Nummi (toim) , Kertomuksen keinoin : Tarinallisuus mediassa ja tietokirjallisuudessa . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 79 - 111 .

<http://hdl.handle.net/10138/327650>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

KERTOMUSLAJIT TIEDETTÄ OMAKOHTAISESTI POPULARISOIVASSA TIETOKIRJASSA

Systemis-funktionaalinen näkökulma

Mikko T. Virtanen

Tiede selittää, mitä ilmakehässä tapahtuu, kun sade tulee lumena eikä vetenä. Mutta tarvitaan kertomus välittämään tietoa siitä, millaista oli kävellä puiston polkua loppusyksystä 2007, kun ensilumi oli satanut ja päivä oli kääntymässä iltaan. (David Herman, *Basic Elements of Narrative*, 2009, 9; suom. M. V.)

Tarkastelen tässä luvussa kertomuksia ja tarinankerrontaa tiedettä popularisoivassa nykytietokirjallisuudessa. Fokus on erityisesti tieteen-tekijöiden itse laatimissa tietokirjoissa vastakohtana toimittajien tai muiden tietokirjailijoiden tiedeaiheisille teoksille. Tutkijoilla on edellisiin nähden tietenkin se etu, että heillä on omakohtaista kokemusta tutkijan ammatista. Tutkijoiden tietokirjoihin sisältyykin monesti minämuotoisia kertomuksia tutkimustyön arjesta, uran huippuhetkistä, kammelluksista ja sattumuksista tai esimerkiksi kenttätyöstä vaativissa oloissa. Tällaiset kertomukset eivät ensisijaisesti kerro tieteen saavutuksista tai menetelmistä vaan siitä, millaista on olla tutkija ja mitä tieteenteko ”oikeasti”, ruohonjuuritasolla, on. Samalla ne ovat enemmän tai vähemmän harkittua performanssia, jossa tutkijat rakentavat julkista persoonaansa osana tiedeyhteisön ulkopuolelle suuntautuvaa populaaria tiedeviestintää.¹

1. Erityiskiitos Toini Rahdulle käsikirjoituksen kommentoinnista.

Keskityn tässä luvussa lyhyehköihin minämuotoisiin kertomuksiin tutkijalähtöisen tietokirjan rakenneosana. En siis tarkastele koko teosta jäsentäviä kertomuksia, jotka ovat ominaisia esimerkiksi tutkimusmatkakirjallisuudelle.² Tutkimieni upotteisten (tai toisinaan leipätekstistä irrotettujen) kertomusten analyysissä on otettava huomioon se, millä tavoin ympäröivä tekstiyhteys sekä teoksen lajikehyys merkityksellistävät kerronnan rakenteellisia ja retorisia ratkaisuja ja ohjaavat lukijan tulkintaa kerronnan tehtävistä ja tarkoituksista.

Esittelen systeemis-funktionaaliseen (SF) genre- ja tekstianalyysiin perustuvan lähestymistavan tekstin osana toimivien kertomusten tarkasteluun. Samalla tarjoan havaintoja siitä, millä tavoin kertomuksia hyödynnetään kotimaisessa tutkijalähtöisessä tietokirjallisuudessa. Kielen- ja diskurssintutkimusta edustavan SF-mallin lisäksi hyödynnän folkloristiikan ja kirjallisuudentutkimuksen tarjoamia näkökulmia eikaunokirjallisten kertomusten analyysiin.

Aineistonani on edesmenneen ekologin ja evoluutiobiologin Ilkka Hanskin (1953–2016) tietokirja *Tutkimusmatkoja saarille: luonnon monimuotoisuutta kartoittamassa* (2016). Teos käsittelee biodiversiteettiä eli eliölajien monimuotoisuutta tarinallisessa ja osin omaelämäkerrallisessa kehityksessä; tärkeässä roolissa ovat tekijän uransa aikana tekemät tutkimusmatkat saarille eri puolilla maailmaa. Matkakertomuksia käytetään teoksen lukuja löyhästi jäsentävänä rakenteena. Lisäksi teokseen sisältyy muunlaisia akateemiseen maailmaan sijoittuvia, minämuodossa esitettyjä kertomuksia. Teos edustaa ensisijaisesti tieteen popularisointia, mutta siinä on myös muistelmallisia piirteitä.

Tarkastelen Hanskin tietokirjaan sisältyviä kertomuksia yhtäältä genren näkökulmasta: millaisten kertomuslajien konventioita niissä hyödynnetään? Tulkinassa aktivoituvina lajityyppeinä erotan muisteluksen, labovilaisen seikkailukertomuksen, anekdootin sekä tuokio-kuvan. Toisaalta tutkin sitä, kuinka kerronnassa tehdyt ratkaisut – lajityypin valinnasta kielellisiin yksityiskohtiin – heijastavat ja rakentavat kerronnan tietokirjallista kontekstia. Selvitän, kuinka kertomukset kiinnittyvät ympäröivän tekstin toimintajaksoihin ja edelleen osaksi tiedettä yleistajuistavaa teosta.

Aloitän määrittelemällä luvun keskeiset käsitteet, kertomuksen ja kertomuslajin, sekä esittelemällä aineiston ja tutkimusmenetelmän.

2. Matkakirjallisuudesta ks. Lindh tässä kirjassa; Virtanen 2019a.

Analyyssiosiossa etenen kertomuslajeittain muisteluksesta seikkailukertomukseen ja anekdoottiin. Osion päätteeksi tarkastelen kertomuksen prototyypistä hieman etämmäs asettuvaa lajia, tuokiokuvaa. Lopuksi pohdin tarinankerronnan luonnetta ja merkitystä tiedettä popularisovassa tietokirjallisuudessa.

KERTOMUS JA KERTOMUSLAJIT

Tarkasteluni lähtökohtana on näkemys kertomuksesta liukuvarajaisena kategoriana, jonka empiirisesti havaittavat edustajat asettuvat eri etäisyyksille kategorian prototyypistä. Kognitiotieteistä periytyvää prototyypin käsitettä on hyödynnetty laajalti paitsi kognitiivisessa kertomusentutkimuksessa myös kielitieteellisesti painottuneessa genretutkimuksessa, jonka yksi osa-alue on kertomuslajien tutkimus.³ Erityisesti SF-perinteessä kertomuksen kategorian määrittelylle on pidetty tärkeänä myös sitä, että kertomus suhteutetaan sen lähikategorioidiin. Kuten Susanna Shore muistuttaa, ”kategoria voidaan tunnistaa kategoriaksi vain suhteessa muihin”.⁴

Koostamani määritelmän mukaan prototyypinen (eli perusmallinen) kertomus on

1. ajallisesti jäsenyvä (temporaalinen)
2. yksilön kokemuksen välittävä (kokemuksellinen)
3. ainutkertaista mikrotason tapahtumasarjaa koskeva (partikulaarinen)
4. tietyn tilanteen vuorovaikutustarpeisiin tuotettu (tilanteinen).

Kohta 1 esittää prototyypisen kertomuksen kohteeksi tapahtumasarjan eli vähintään kahdesta osatapahtumasta muodostuvan kokonaisuuden. Näkemys lienee yhteinen lähes kaikille kertomuksen määritelmille, vaikkakin sitä on toisinaan pidetty myös liian rajoittavana.⁵ Kaikki kertomukset eivät tietenkään jäsenny ajallisesti – esimerkiksi luvun loppupuolella tarkasteleman tuokiokuvat –, mutta katson,

3. Prototyypin käsitteestä kognitiotieteissä ks. Rosch 1977; kognitiivisessa kertomusentutkimuksessa ks. Fludernik 1996; Herman 2009; lingvistisessä genretutkimuksessa kootusti ks. Mäntynen & Shore 2014, 740–741.

4. Shore (tulossa).

5. Esim. Georgakopoulou 2007.

että ajallinen jäsenys on perusmallisen kertomuksen keskeinen ominaisuus. Monet määritelmät korostavat lisäksi, että prototyypiseen kertomukseen sisältyy juonenkäänte tai muunlainen odotuksenvastaisuuden elementti.⁶ Toisaalta SF-tutkimuksessa on korostettu, että kielenkäytössä esiintyvät kertomustyypit ovat moninaisia ja että käänte tai yllätyksen merkityspiirre luonnehtii vain osaa niistä. Se ei siis liene ainakaan yhtä prototyypinen kertomuksen piirre kuin tapahtumasarjan kuvaus ylipäänsä.

Kohta 2 puolestaan korostaa sitä, että kertomuksen tehtävä ei ole vain kuvata tapahtumasarjaa vaan myös jakaa siihen liittyvä inhimillinen tai inhimillistetty kokemus (*the what-it's-like dimension*).⁷ Jakaminen sosiaalisena toimintana (”minulta yksilönä sinulle yksilönä”) kiinnittää prototyypisen kertomuksen yksityisen elämänpiirin kielenkäyttöön erotuksena julkisesta ja erityisesti institutionaalisesta kielenkäytöstä.⁸ Esimerkiksi poliisin julkaisema onnettomuustiedote ei tyypillisesti ole kertomus, vaikka kuvaakin tapahtumasarjan; se ei kerro, miltä uhrista tai silminnäkijästä tuntui, eikä yleensä arvioi tapahtumien erikoisuuden tai järkyttävyyden astetta. Mutta vaikka tarinankerronnan juuret ovatkin arkikeskustelussa, sitä on jo antiikin ajoista lähtien hyödynnetty retorisenä keinona myös julkisessa kielenkäytössä.⁹

Kohta 3 esittää, että prototyypinen kertomus käsittelee mikro-tason tapahtumasarjaa kiinnittäen huomiota yksityiskohtiin. Detaljien runsaus rakentaa toden tuntua ja kannustaa vastaanottajaa eläytymään kerrottuun.¹⁰ Ajalliseen mikrotasoon fokuoiminen erottaa kertomukset elämäkertojen ja historiikkien kaltaisista lajityypeistä, joissa ajallinen kehys on tyypillisesti laajempi, esimerkiksi tietty elämänvaihe tai aikakausi.¹¹

Määritelmän kohta 4 tukeutuu James Phelanin teoriaan kertomuksen retoriikasta, jossa korostetaan sitä, että prototyypinen kertomus on tietyn tilanteen tarpeisiin luotu. Kertomukset ovat retorista toimintaa:

6. Esim. Labov & Waletzky 1967; Herman 2009.

7. Herman 2009. Inhimillistetyistä kokemuksesta ks. tämän kokoelman johdannossa analysoitava antropomorfinen kertomus, jossa kertoja eläytyy päähenkilönä olevan eläimen kokemusmaailmaan.

8. Matthiessen 2015; vrt. Fludernik 1996.

9. Ks. esim. Saariluoma (toim.) 2001; Mäkelä & Karttunen ja Nummi tässä kirjassa.

10. Herman 2009.

11. Martin & Rose 2008.

joku kertoo jollekulle jossakin tilanteessa ja jossakin tarkoituksessa, että jotakin tapahtui.¹² Tilanteisuus korostaa myös sitä, että tarinankerronta on – kuten muukin diskursiivinen toiminta – valintojen tekemistä suhteessa monikerroksiseen kontekstiin: mitä kerrotaan, mistä näkökulmasta, missä laajuudessa, mihin sävyyn ja niin edelleen. Näiden valintojen merkitystä ei voi ymmärtää, jos ei ymmärrä kerronnan tilanteisia ja niitä ympäröiviä kulttuurisia konteksteja.¹³ Kertomuksen kärki, yksityiskohtaisuuden aste ja lukijalle annetun orientoivan tai taustoitavan tiedon määrä saavat kaikki merkityksensä suhteessa kerrontaa ympäröiviin konteksteihin.

Kohdan 4 myötä analyysin ulkopuolelle jäävät etenkin niin sanotut suuret kertomukset eli kehitysuskon kaltaiset ideologiset metakertomukset.¹⁴ Tämä on kuitenkin ensi sijassa tutkimustavoitteideni sanelema raja, eikä sitä pidä tulkita kannanotoksi suurten kertomusten tutkimusta tai kertomuksen käsitteen metaforista, laajennettua käyttöä vastaan.

Kertomuksia ja tarinankerrontaa kielenkäytön ilmiönä voidaan tarkastella hienojakoisemmin kertomuslajien näkökulmasta. Määrittelen kertomuslajit diskursiivisiksi resursseiksi, konventioista ja normeista koostuviksi kehyksiksi, jotka mahdollistavat sekä sosiaalisen toiminnan tuottamisen että tulkinnan. Yhteistyössä tilannekontekstin kanssa genret ohjaavat tulkintaa ennen muuta siitä, mikä on kerronnan tarkoitus, ”pointti”. Tarkoitus voi heijastua genren rakennekonventioihin, esimerkiksi siihen, että prototyypin anekdootti huipentuu JUONENKÄÄNTEESEEN ja sitä seuraavaan tunnepitoiseen EVALUOINTIIN, esimerkiksi naureskeluun tai taivasteluun.¹⁵ Anekdootin lajipiirteisiin palaan analyysiosiossa.

Genreistä valitsemalla (tai niiden konventioita yhdistelemällä) kerronta voidaan merkityksellistää, tehdä relevantiksi, suhteessa kerrontatilanteen olosuhteisiin. Kuten Catherine Riessman on asian muotoillut, genret ovat erilaisia tapoja saada vastaanottaja ”välittämään” kerrotuista tapahtumista; samoista tapahtumista voidaan kertoa eri lajikehyksissä

12. Phelan 2017; ks. myös Hyvärinen 2007.

13. Ks. Pietikäinen & Mäntynen 2009.

14. Ks. Lyotard 1985; Hyvärinen 2007.

15. Merkitsen kertomuslajien konventionaaliset rakenneosat kapiteelein.

tapahtumien eri puolia painottaen.¹⁶ On kuitenkin muistettava erottaa toisistaan kertomuslajien konventionaalinen tarkoitus ja yksittäisen, tiettyä lajia edustavan kertomuksen tilanteinen tarkoitus. Esimerkiksi anekdootin konventioita hyödyntävä kertomus voi tekstiyhteydessään palvelulla edeltävässä tekstissä käsitellyn asian havainnollistamista tai muunlaista elaborointia. Lisäksi on muistettava, että lajityypit harvoin toteutuvat puhtaina. Genrejä ei siis pidä ajatella jäykkinä tai pakottavina muotteina – kaavamaisena näkökulmana sosiaaliseen toimintaan – vaan ennen kaikkea kehyksinä tai kehikoina, jotka mahdollistavat ja merkityksellistävät myös luovat ratkaisut ja konventioista poikkeamisen.¹⁷

SF-pohjaisessa genretutkimuksessa kertomuslajien tutkimus on ollut aktiivista 1980-luvulta lähtien, ja erityisesti on tutkittu arki- ja institutionaalisia keskusteluja sekä koulun ja tieteen tekstejä. Systeemisen tutkimusotteen mukaisesti on tehty sekä lajiperheen sisäistä tutkimusta (esim. anekdootti vs. labovilainen narratiivi) että vertailtu lajiperheitä toisiinsa (esim. tarinankerronta vs. historiankirjoitus). Lajien typologista analyysia on monesti täydennetty topologiseksi nimitetyllä tarkastelulla, jossa esimerkiksi nelikentän avulla hahmotellaan genrejen etäisyyksiä toisistaan tiettyjen merkitysulottuvuuksien suhteen.¹⁸

Aiemmassa SF-tutkimuksessa on havaittu, että on olemassa tiettyjä kertomuksen lajityyppejä, jotka esiintyvät taajaan eri kieliä, kulttuureja ja sosiaalisia tilanteita edustavissa aineistoissa. Tällaisiin kertomuslajeihin lukeutuvat muistelus (*recount*), anekdootti, eksemplum, (labovilainen) seikkailukertomus (*narrative*) ja tuokiokuva (*observation*).¹⁹ Nämä ovat eräänlaisia tarinankerronnan peruslajeja, Mihail Bahtinin termein

16. Riessman 1993, 18.

17. Esim. Eiggins & Slade 2006, 238. Ks. myös Satokangas tässä kirjassa.

18. Kootusti aiemmasta SF-genretutkimuksesta ja sen taustoista ks. Martin & Rose 2008. Kertomuslajeista ks. erit. mts. 49–52. Systeemistä tutkimusotetta on toisinaan kritisoitu siitä, että se yrittää strukturalismin hengessä luoda suljetun systeemin, joka ei ota huomioon tutkimuskohteen dynaamisuutta ja häilyvyyttä. Vastakkaiselta suunnalta katsoen voi kuitenkin ajatella, että systeemisyys ohjaa tutkijan jäsentämään tutkimuskohdettaan myös hieman laajemmassa mittakaavassa, niin sanotusti näkemään metsän puilta, sekä löytämään omille löydöksilleen vertailukohtia aiemmasta tutkimuksesta (ks. Shore 2012, 185). Mielestäni olennaista on nähdä systeemiverkosto yhteisenä, päättymättömänä projektina (keskustelufoorumina) eikä tutkimustyötä kahlitsevana ortodoksiana. On myös muistettava, että typologisen tarkastelun rinnalla SF:ssä on edellä mainittu topologinen näkökulma.

19. Rose 2005; Martin & Rose 2008, luku 2. Motivoin nimien suomennokset analyysiosiossa.

ilmaistuna primäärisiä genrejä.²⁰ Kuten analyysiosassa näytän, näiden lajien konventioita (lukuun ottamatta eksemplumia eli moralisoivaa kertomusta) hyödynnetään taajaan myös tiedettä yleistajuistavissa tietokirjoissa – toisinaan melko kaavamaisesti, toisinaan luovemmin.

Yhä hienojakoisemmassa tarkastelussa voidaan toki erottaa myös määräkonteksteille ominaisia kertomuslajeja. Esimerkiksi Arthur Frank on erottanut haastattelutilanteessa esitettävistä sairauskertomuksista kolme päätyyppiä: toipumiskertomuksen, kaaoskertomuksen ja etsintäkertomuksen.²¹ Toisaalta Christopher Jordens ja kumppanit ovat osoittaneet, että nämä kertomustyypit toteutuvat pitkälti edellä mainitsemiä peruslajien välityksellä: sairauden alkuvaiheista kerrotaan tyypillisesti muistelumuodossa, hoidoista labovilaisena jännityskertomuksena ja niin edelleen.²² Voidaankin ajatella, että Frankin erottamat kertomuslajit edustavat niin sanottuja kompleksisia genrejä, jotka hyödyntävät peruslajeja omiin tarkoituksiinsa.²³

AINEISTONA ILKKA HANSKIN *TUTKIMUSMATKOJA SAARILLE*

Tutkimusaineistonani on ekologian ja evoluutiobiologian professorin, akateemikko Ilkka Hanskin tietokirja *Tutkimusmatkoja saarille* (TS). Teos ilmestyi vuonna 2016 Gaudeamuksen kustantamana, ja se on suomennettu englanninkielisestä käsikirjoituksesta tekijän ja Jorma Keskitalon yhteistyönä. Englannin- ja suomenkieliset teokset ilmestyivät samanaikaisesti. Esipuheessa tekijä kertoo teoksen perustuvan osittain hänen aiempaan yleistajuiseen teokseensa *Viestejä saarilta: miksi luonnon monimuotoisuus hupenee?* (2007) mutta sisältävän runsaasti uutta aineistoa ja käsittelevän teemoja aiempaa laajemmin (TS, 12).

Nimensä mukaisesti teos perustuu Hanskin uransa aikana tekemiin tutkimusmatkoihin ympäri maailman, Borneosta Haminanluodolle. Tutkimusmatkoista kertominen toimii teoksen lukuja löyhästi jäsentävänä tarinallisena kehyksenä ja konkretiaa tarjoavana lähtökohtana biodiversiteettiä koskevien kysymysten käsittelyyn. *Tutkimusmatkoja saarille* on lajityypiltään hybridinen teos, jossa on

20. Bahtin 1986, 60–62.

21. Frank 1995; ks. myös Hollsten tässä kirjassa.

22. Jordens ym. 2001.

23. Kompleksisen genren käsitteestä ks. Bahtin 1986, 60–62.

tiedettä yleistajuistavan tietokirjan lisäksi etenkin muistelmien piirteitä. Muistelmallisuus toteutuu paitsi teokseen siroteltuina matkakertomuksina myös omaelämäkerrallisina, tutkijanuran vaiheita muistelevina jaksoina. Lisäksi teosta on maustettu perhealbumista poimituilla valokuvilla. Myös tekijä itse kiinnittää esipuheessa huomiota kerronnallisuuteen ilmaiseamalla toiveen, ”että lyhyet kertomukset tutkimustyöstä välittävät kuvan siitä, miten jännittävää luonnon monimuotoisuuden tutkiminen ja sen salojen selvittäminen on” (TS, 13). Teokselle myönnettiin kunniamaininta Vuoden tiedekirja -kilpailussa sen ilmestymisvuonna.

Yleismaailmallisen aiheensa ja vaikuttavuuteen pyrkivän otteensa vuoksi Hanskin teos solahtaa luontevasti niin sanottujen *brainy book* -tietokirjojen joukkoon. Laji ei ole tietokirjallisuuden tutkijoiden tunnistama (joskaan ei kiistämäkään), vaan se lienee pitkälti syntynyt median kirjallisuusjutuissa, joissa sillä on viitattu teoksiin, jotka tarjoavat kokonaisnäkömyksen jostakin laajasta ja ajankohtaisesta ilmiökentästä.²⁴ Teosjoukon paraatiesimerkkeinä on pidetty historioitsija Yuval Noah Hararin suosittuja teoksia ihmislajin historiasta ja (synkäästä) tulevaisuudesta, vaikka samantyyppisiä teoksia on toki julkaistu jo paljon aiemminkin.²⁵ Mediassa *brainy book* -ilmiötä alettiin käsitellä etenkin sen jälkeen, kun kustannusalan lehti *The Bookseller* oli julkaissut aiheesta jutun kesäkuussa 2018.²⁶ Tämän jälkeen aihetta käsiteltiin muun muassa *The Guardianissa* ja sen innoittamana esimerkiksi *Helsingin Sanomissa* ja *Suomen Kuvalehdessä*.²⁷

Hanskin teosta analysoidessani noudatan systeemis-funktionaalisen tekstianalyysin periaatteita tarkastelemalla teokseen sisältyviä kerronnallisia jaksoja kahdesta toisiaan täydentävästä näkökulmasta: synoptisesta ja dynaamisesta. Edellinen kohdistaa huomion tekstin tai tekstijakson kokonaisuutta luonnehtiviin ominaisuuksiin, yleisvaihtelmaan, kun taas jälkimmäinen lähestyy tekstiä prosessina ja kysyy, millaisia dynaamisia (kehittyviä, muuttuvia) piirteitä tekstistä nousee esiin, kun sitä tarkastellaan askel askelelta (esim. virke virkkeeltä)

24. Ks. Mäkipää 2018.

25. Esimerkkeinä voi mainita Kuusen (1982) *Tämä ihmisen maailma* ja Harariakin innoittaneen Diamondin (1997; suom. 2003) teoksen *Tykit, taudit ja teräs: ihmisen yhteiskuntien kohtalot*.

26. Ks. *The Bookseller* 2018.

27. Ks. Preston 2018; Mäkipää 2018; Raevaara 2018.

etenevänä retorisena toimintana. Kertomuksentutkimuksen käsittein havainnollistettuna synoptinen tarkastelu kohdistuu siis kertomukseen tuotoksena, dynaaminen tarkastelu taas kerrontaan toimintana. Tuotos-näkökulma keskittyy esimerkiksi kertomuksen rakenteen tai muiden lajityyppillisten piirteiden analyysiin, kun taas prosessia tarkasteltaessa kiinnitetään huomiota esimerkiksi siihen, kuinka kerronta etenee vaiheesta toiseen tai kuinka kertomus kehystetään edeltävässä tekstinosassa ja mahdollisesti rekontekstualisoidaan uudeltaisesta näkökulmasta sitä seuraavassa tekstinosassa.²⁸

MUISTOARVOA: LAJINA MUISTELUS

Hanskin teokselle ominaista kerronnallisuutta on tutkimusmatkoihin liittyvä muistelukerronta. Määrittelen muistelukerronnan tässä yhteydessä laajaksi kattokäsitteeksi, joka pitää sisällään niin kertomusmuotoisen, yksittäisiin mikrotason tapahtumiin kohdistuvan muistelukerronnan kuin kokonaisiin elämänvaiheisiin kohdistuvan elämäkerronnan. Keskityn tässä luvussa erityisesti edelliseen. Raja kertomusmuotoisen ja elämäkerrallisen esitystavan välillä on toki häilyvä, mutta prototyypit voidaan erottaa. Mitä suurempi muistelun mittakaava on eli mitä selvemmin sen kohteena ovat elämänvaiheet eivätkä yksittäiset hetket, sitä etäämpänä ollaan tarinankerronnasta.²⁹

Aiempi kertomuslajien tutkimus on osoittanut, että mikrotason muistelukerrontaa palvelee etenkin lajityyppi, josta on SF-genretutkimuksessa käytetty nimitystä muistelus (*recount*). Lajin sosiaalisenä tarkoituksena on menneiden tapahtumien ja kokemusten rekonstruointi ja refleктоiva tulkinta nykyhetkessä. Kerrottavaan tapahtumasarjaan voi sisältyä käänteitäkin, mutta niitä ei muisteluksessa käsitellä kerronnan päämäärän kannalta keskeisinä, toisin kuin esimerkiksi labovilaisessa seikkailukertomuksessa (ks. seuraava alaluku). Vaikka tapahtumien kulku ei muisteluksessa olisikaan yhtä jännittävä

28. Dynaamisesta ja synoptisesta näkökulmasta tekstianalyysissä ks. Lemke 1991; Shore 2012, 144–145.

29. Ks. Martin & Rose 2008, luvut 2 ja 3. On kuitenkin olemassa monia kompleksisia kertomuslajeja, joiden konventiona on yhdistellä tarinallista ja elämäkerrallista esitystapaa, esimerkkinä muistelmat kirjallisena lajityyppinä ja Linden (1993) tutkimat elämäntarinat (*life stories*) suullisena.

kuin labovilaisessa lajityypissä, muisteluksenkin kerronnallinen arvo voi olla suuri.³⁰ Onkin esitetty, että William Labovin alkuperäinen kerronnallisen motivaation (”pointin”) käsite on rajoittunut sikäli, että se ottaa huomioon ainoastaan kerronnan sisäiset ominaisuudet ja ohittaa ”ulkoisesti” määrittyvän motivaation eli sen, mikä tarkoitus kerronnalle annetaan ympäröivässä kerrontatilanteessa.³¹

Tarkastelen seuraavaksi Hanskin teoksesta poimitun esimerkin valossa, millaisia tarkoituksia muistelus voi palvella tiedettä yleistajuistavassa tietokirjassa. Esimerkki 1A on Hanskin teoksen ensimmäisestä luvusta, ja se aloittaa luvun. Se on siis niin sanottu aloituskertomus (*narrative lead*), jossa uuteen aihepiiriin saattelevat yksittäinen tapahtuma, yksilökohtainen kokemus ja aistein välittyvä konkretia.³² Kertomus käsittelee kertomahetkestä katsottuna noin 40 vuoden takaista aikaa, mikä heijastuu kerrontaan siten, että niin sanotut kertova ja kerrottu minä erottuvat kerronnassa toisistaan selvästi: kerrotun minän kokemuksia välitetään perspektivoidusti, reflektoiden.³³ Kuten esimerkin alussa oleva otsikko ennakoi, kertomuksen kohteena on tutkimusmatka trooppiselle saarelle. Aihepiirinsä puolesta kertomusta voi siis pitää myös matkakertomuksena.³⁴

ESIMERKKI 1A

Tutkimusretki Borneoon

Lentokone laskeutui Bandar Seri Begawanin kentälle Bruneihin, Borneon saaren pohjoisrannikolle, 22. maaliskuuta 1978. Tunne oli uskomaton. En ollut käynyt tropiikissa koskaan aikaisemmin, ja nyt olin kaikista mahdollisista paikoista juuri Borneossa! Nuorelle ekologille se merkitsi unelmien täyttymystä. Olisin voinut juosta ensimmäisen kiitorataa ylittävän perhosen perään, mutta minun oli kuitenkin käveltävä matkaseuralaisten kanssa passintarkastuksen ja tullin läpi. Ehkä säännöt ja määräykset ovat muuttuneet vuoden 1978 jälkeen, mutta silloin edellytettiin, että jokaisella miespuolisella

30. Muisteluksesta ks. Plum 1988, 230–246; Martin & Rose 2008, 53–56; vrt. folkloristiikassa Ukkonen 2000; Savolainen 2015.

31. Wilensky 1983, 583; Nykänen 2013, 92, alav. 27.

32. Journalististen tekstien aloituskertomuksista ks. Cotter 2010, luku 7.3.

33. Ks. Pöysä 2009, 331; Hydén 2010, 37.

34. Matkakertomusten lajiyhteyksistä ks. Lindh tässä kirjassa; Virtanen 2019a.

matkustajalla oli Bruneihin tullessaan lyhyet hiukset – jollainen minun tukkani ei ollut. Viranomaisten ansioksi on sanottava, että he tarjosivat minulle kaksi vaihtoehtoa: välittömän tukanleikkuun tai pikaisen poistumisen maasta. Olisin voinut suostua edelliseen, mutta siihen ei ollut tarvetta eikä aikaakaan, sillä kuljettaja odotti jo viedäkseen meidät lentokentältä rajan yli Mirin kaupunkiin, Malesian Sarawakiin, jossa hiusten pituus oli vain oma ongelmani.

Miristä jatkoimme isolla pika-aluksella Baramjokea Marudiin. Siellä nousimme seuraavana päivänä kapeaan jokiveneeseen ja matkasimme vielä kymmenen tuntia Baramjokea ja sen sivujokea Tutohia ylävirtaan kohti vuoristoseutua, jonka muodot alkoivat hahmottua jo etäältä. Määränpäämme oli Gunung Mulu, jossa aarniometsät kasvavat jyrkillä vuorenrinteillä sadan kilometrin päässä rannikolta.
– – (TS, 17.)

Jo leipätekstin ensimmäinen virke ennakoi luvulle tarinallista aloitusta: huomio kohdistetaan lentokoneen laskeutumisen hetkeen tiettyinä päivinä (22.3.1978) ja tietyssä paikassa (Seri Begawanin lentoasemalla Borneossa). Esimerkin katkelma jäsentyy prototyyppisen kertomuksen tapaan kronologisesti: kerronta etenee koneen laskeutumisesta rajaviranomaisten kanssa asioimiseen ja autoon nousemiseen (ensimmäinen kappale) sekä edelleen vesiteitse matkaamiseen, ensin isolla aluksella ja sitten jokiveneellä (toinen kappale). Jälkimmäisessä kappaleessa kerronta tosin muuttuu suurpiirteisemmäksi: tapahtumien kulusta tuotetaan pikemminkin tiivistelmä kuin ensimmäisen kappaleen tapaan kohtaus.³⁵ Matkan monipolvisuus ja kulkuvälineiden moninaisuus rakentavat kuvaa matkakohteen kaukaisuudesta ja vaikeasta saavutettavuudesta. Maaston kuvauksesta välittyy matkaopasmainen liikkeellä olon tuntu (esim. [vuoristoseudun] *muodot alkoivat hahmottua jo etäältä*).

Muisteluksille ominaisesti kerronta ei kierry juonenkäänteeseen – esimerkiksi laittomaksi osoittautuneen hiustyylin – ympärille vaan keskittyy menneiden tapahtumien ja kokemusten tulkintaan nykyhetkessä. Tämä näkyy siinä, että mukana on runsaasti evaluatiivis-reflektiivisiä virkkeitä, jotka eivät edistä kerrontaa. Esimerkiksi aloitusvirkettä seuraava virkekolmikko keskittyy menneen tunnekokemuksen jakamiseen

35. Ks. Genette 1980, 94.

(*Tunne oli uskomaton*), selittämiseen (*En ollut käynyt tropiikissa koskaan aikaisemmin, ja nyt olin kaikista mahdollisista paikoista juuri Borneossa!*) ja reflektointiin – jopa niin, että kerrotun minän kokemuksia kuvataan kolmannessa persoonassa (*Nuorelle ekologille se merkitsi unelmien täytymystä*). Jäljempänä innostusta havainnollistetaan vielä tapahtumahetkisten lapsenomaisten mielitekojen kuvauksella (*Olisin voinut juosta ensimmäisen kiitorataa ylittävän perhosen perään, – –*).³⁶

Luvun topiikin eli aihepiirin esittelyn kannalta nämä kokemukset välittävät virkkeet ovat tärkeitä, sillä ne rakentavat otsikossa mainitun matkakohteen, Borneon, erityislaatuisuutta. Ominaisuus esitetään sekä omakohtaisesti että yhteisön jäsenenä koetuksi: innostuksen tunteet kiinnitetään ensisijaisesti kerrottuun minään, mutta samalla ne yleistetään edustamaan hänen tutkimusyhteisönsä (ekologit) ja etenkin lähimmän viiteryhmänsä (nuoret tutkijat) mielenmaisemaa.

Tällainen omakohtaisuuden ('minä yksilönä') ja yhteisöllisyyden ('minä joukon jäsenenä') rinnakkaisuus on identiteetin rakentamisen ydintä – molemmat ulottuvuudet ovat yhtä lailla olennaisia.³⁷ Muistelukerronnassa mukaan tulee lisäksi ajallinen perspektiivi: nykyhetken kertovan minän identiteettiä laajennetaan esittämällä valikoituja yksityiskohtia aiemmasta, kerrotusta minästä. Menneiden kokemusten lisäksi tällaisena yksityiskohtana mainitaan esimerkissä nuoruusvuosien pitkät hiukset, jotka voivat lukijan mielessä yhdistyä esimerkiksi 1960–1970-lukujen hippiliikkeeseen. Kaiken kaikkiaan kertovan minän suhtautuminen kerrotun minän identiteettiin näyttää esimerkissä hyväksyvänä: vaikka nuori ja puhehetkinen minä erotetaan toisistaan, ideologista etäisyyttä ei oteta.³⁸

Topiikin esittelyn ja tekijän identiteetin rakentamisen lisäksi esimerkin 1A kerronnassa tehdyt valinnat rakentavat tekijän ja lukijakunnan suhdetta tietynlaiseksi. Ensiksikin tekijä osoittaa esitystavan – tarinankerronnan – valinnalla halunsa jakaa omakohtaisia asioita julkisen yleisönsä kanssa. Toisaalta kerronnassa tehdyt kielelliset valinnat tuovat kerrontaan mukaan myös epäsymmetrisyyden ulottuvuuden. Esimerkiksi matkan määränpään, Brunein, paikantaminen suhteessa

36. Kyse on toteuttamatta jätettyjen – konditionaalien – perfektissä ilmaistujen – tekojen kuvauksesta eli niin sanotusta epäkerronnasta (*disnarration*; Prince 1988). Esimerkissä tekniikkaa käytetään evaluoinnin keinona.

37. Ks. Savolainen 2015, erit. 37.

38. Ks. Pöysä 2009, 331–332; Hydén 2010.

laajempaan paikkaan (*Bruneihin, Borneon saaren pohjoisrannikolle*) ilmentää suuntautumista yleisöön, jolle Kaakkois-Aasian saaristo ei ole entuudestaan kovin tuttua aluetta (vrt. siihen, kuinka tekijä olisi todennäköisesti viitannut paikkaan kollegalle puhuessaan). Näin yleisön taustatiedot kertomuksen tapahtumapaikasta ennakoidaan siis heikommiksi kuin kertojan, minkä voi edelleen nähdä suuntautumisena kerronnan olosuhteisiin, siihen, että kerrontaa tuotetaan yleistajuisiksi tarkoitettun tietokirjan osaksi.

Tarkastelen seuraavaksi lyhyesti sitä, kuinka esimerkin 1A kertomus asettuu osaksi hieman laajempaa tekstiyhteyttään. Kertomusmuotoisen aloituksen jälkeen luvun esitystapa nimittäin muuttuu: tarinankerronnasta siirrytään selostamiseen (*reporting*). Selostamisella tarkoitan Christian Matthiessenin tapaan yksittäisen ilmiön – entiteetin tai prosessin – kuvaamista tai luonnehtimista.³⁹ Tarkastelen esitystavan muutosta esimerkin 1B avulla.

ESIMERKKI 1B

Määränpäämme oli Gunung Mulu, jossa aarniometsät kasvavat jyrkillä vuorenrinteillä sadan kilometrin päässä rannikolta. Vuonna 1978 seutua asuttivat penan-heimon nomadit (kuva 1.1). Sittemmin jäljellä olevat penanit ovat asettuneet – tai heidät on asutettu – pysyvästi muutamaaan kylään. Gunung Mulu on nykyään kansallispuisto ja UNESCO:n maailmanperintökohde, joka tunnetaan luulistaan, lepakoistaan ja kalkkikivivuorten karstimuodostumista. Gunung tarkoittaa vuorta, ja Gunung Mulu itsessään on kalkkikivivuorten ympäröimä hiekkakivihiippu, joka kohoaa 2 371 metriä merenpinnan yläpuolelle. (TS, 17–18.)

Kerronnallinen osuus päättyy – tai ainakin se keskeytetään – katkelman ensimmäisessä virkkeessä, jossa on kappaleen loppuosan ainoa viittaus matkaseurueeseen ja matkaan ylipäänsä (*Määränpäämme oli*

39. Ks. Matthiessen 2015. Mikäli kyse on prosessin eli tapahtumasarjan selostamisesta esimerkiksi osana uutisjuttua tai historiateosta, voidaan puhua myös kronikoinnista. Kronikointi eroaa tarinankerronnasta siinä, että se ei anna sijaa yksilön kokemuksen eli sen välittämislle, miltä tapahtumasarjan läpikäynti tuntui (Martin & Rose 2008; Hyvärinen 2012, 401–403).

–). Selostamiseen siirrytään samaan virkkeeseen sisältyvässä relatiivilauseessa, jossa luonnehditaan matkakohteena olevan paikan (Gunung Mulu) maastoa. Edeltävään kerrontaan nähden selostaminen näyttäytyy nyt elaboroivana eli lisä- tai taustatietoja tarjoavana. Selostamista jatketaan katkelman seuraavassa kolmessa virkkeessä kuvaamalla muutoksia matkakohteen asutuksessa ja kulttuurisessa asemassa; ajan adverbialit jäsentävät kuvausta (*vuonna 1978 – – sittemmin – – nykyään*).⁴⁰ Kolmannen virkkeen päätteeksi luetellaan saaren erikoisuuksia matkoppaiden tyyliin (– – [kohde] *tunnetaan luolistaan, lepakoistaan ja kalkkikivivuorten karstimuodostumista*). Loppuvirkkeessä tarjotaan tietoa saaren nimestä ja luonnehditaan sen pinnanmuodostusta.

Kappaleen saavuttaessa loppunsa tekstin esitystapa on siis vaihtunut tarinankerronnasta selostamiseen. Samalla tekstin topikaalinen fokus on lipunut matkasta paikkaan: Gunung Mulu on alettu käsitellä matkasta irrallaan. Esimerkissä 1C, joka on suoraa jatkoa edellisille, matkan topiikista edetään yhä kauemmas, kohti luonnonilmiöiden välisiä yleisiä syy-seuraussuhteita. Samalla tekstin toiminta vaihtuu selostamisesta selittämiseen. Selittäminen (*expounding*) eroaa selostamisesta siten, että selittämisessä ei esitetä väitteitä yksittäisistä ilmiöistä vaan – erityisesti tieteelle ominaisesti – kokonaisten kategorioiden välisistä vaikutussuhteista.⁴¹

ESIMERKKI 1C

Elollinen luonto on Gunung Mulun kansallispuistossa poikkeuksellisen monimuotoinen, toisin sanoen biodiversiteetti on siellä hyvin suuri. Yksi syy tähän on harvinaisen vaihteleva geologia ja topografia eli pinnanmuodostus. Yksi biodiversiteetin lähtökohdista onkin elinympäristöjen ja ekosysteemien monimuotoisuus, joka määrää kaikkien niissä olevien eliöiden elinehdot mikrobeista kasveihin ja eläimiin. Kasvit ja kasviyhteisöt puolestaan suurelta osin määräävät eläinten elinolosuhteet. Syy- ja seuraussuhteet toimivat myös toisin päin varsinkin, jos tarkastellaan pitkiä ajanjaksoja: eläimet, kasvit, sienet ja mikrobit vaikuttavat elinympäristö- ja ekosysteemimuutoksiin. Ilmakehän nykyinen koostumus ja etenkin suuri happipitoisuus,

40. Koska analyysiotteeni tässä luvussa ei pääasiassa ole multimodaalinen, jätän huomiotta kuvan, johon esimerkin toisessa virkkeessä viitataan.

41. Matthiessen 2015; Satokangas tässä kirjassa; vrt. Werlich 1974.

21 tilavuusprosenttia, on seurausta fotosynteesistä eli valoyhteyttämisestä, jonka syanobakteerit eli sinibakteerit käynnistivät yli kaksi miljardia vuotta sitten. Samoin, joskin vähemmän dramaattisesti, nykylajien edeltäjät ovat muovanneet elinympäristöjä ja ekosysteemejä, ja prosessi jatkuu edelleen. Oma lajimme on planeettamme fysiikaalisten olojen muokkaajana ylivertainen. Aiheutamme ikävä kyllä vahinkoa monille muille lajeille muuttamalla niiden habitaatteja ihan toisenlaisiksi, esimerkiksi trooppisia metsiä öljypalmuplantaaseiksi, jolloin lajeille suotuisat elinolot saattavat kadota tyystin. (TS, 18.)

Esimerkin kaksi ensimmäistä virkettä ovat paikan evaluointia. Toisin kuin tarinankerronnassa evaluointia ei kuitenkaan esitetä tunnepohjaisesti vaan suhteessa teoreettista tarkastelua edellyttäviin ominaisuuksiin, ”biodiversiteettiin”, ”geologiaan” ja ”topografiaan”. Edelleen astemääritteillä ilmaistaan paikan erityisyyttä, poikkeavuutta tieteellisesti hahmottuvasta normaalista (*poikkeuksellisen monimuotoinen; hyvin suuri; harvinaisen vaihteleva*). Tämän jälkeen kappaleessa keskitytään selittämiseen eli biodiversiteettiin yleisesti vaikuttavien kausaalisuhteiden kuvaamiseen. Kausaalisuutta ilmaistaan läpi kappaleen, etenkin leksikaalisesti eli sanastollisesti: *syy, syy- ja seuraussuhde; x määrää y:n* (kahdesti), *x vaikuttaa y:hyn, x on seurausta y:stä, x aiheuttaa y:n*. Selittämislle ominaisesti kausaalisuhteiden osapuoliksi konstruoidaan kokonaisia kategorioita:⁴² *kasvit ja kasviyhteisöt – määräävät eläinten elinolot; aiheutamme ’me ihmislajina’ – vahinkoa – muille lajeille*.

Tietokirjan lajikonteksti näyttäisi heijastuvan selittämiseen siten, että toimintaa höystetään parafrasein eli asioita sanotaan toisin: *toisin sanoen, eli* (kolmesti). Parafrasointi on merkitysten ”kääntämistä” puhetavalta toiselle.⁴³ Esimerkissä parafrasointi ilmenee erityisesti tieteellisten termien esittämisenä sekä erikoislainan että kotoistetun, läpinäkyvämmän vastineen muodossa (esim. *topografia eli pinnanmuodostus; fotosynteesistä eli valoyhteyttämisestä*).

Esitän esimerkkien 1A–1C välillä havaitut topikaaliset siirtymät ja toimintalinjan muutokset kootusti taulukossa 1. Siitä voi havaita, kuinka topiikit kehittyvät edellisten pohjalta ja kuinka topiikkien

42. Ks. Matthiessen 2015.

43. Ks. Virtanen 2015, 30 ja siinä mainitut lähteet.

vaihdokset yhdistyvät esitystavan vaihdoksiin: matkaa tarkastellaan kerronnallisesti, paikkaa selostavasti ja abstraktia ilmiötä (biodiversiteettiä) selittävästi.

TAULUKKO 1. Erot esimerkkien 1A–1C topiikeissa ja toiminnoissa.

	Esimerkki 1A + 1B (alkupuoli)	Esimerkki 1B (loppupuoli)	Esimerkki 1C
Topiikki	matka Gunung Muluun (GM)	paikka (GM)	suuri biodiversiteetti (GM:n ominaisuutena)
Toiminta	tarinankerronta (miltä tuntuu?)	selostaminen (mikä, millainen?)	selittäminen (miksi, mistä johtuu?)

Yhteistä molemmissa ulottuvuuksissa havaittaville muutoksille on siirtyminen yksittäisestä ja konkreettisesta kohti yleistä ja abstraktia. Toiminnan tasolla tämä ilmenee niin, että tarinankerronta tarjoaa keinot yksittäisen tapahtuman käsittelemiseen yksilön kokemusten näkökulmasta, kun taas selittäminen palvelee yksilöstä riippumattomien yleistysten esittämistä kokonaisten kategorioiden välisistä vaikutussuhteista. Selostaminen asettuu välimaastoon sikäli, että sen kohteena ovat yksittäiset ilmiöt, eivät niiden edustamat kategoriat.

Esimerkin 1C jälkeen teoksen luku jatkuu ei-kertovana kahden kappaleen ajan, minkä jälkeen palataan tutkimusmatkasta kertomiseen; kerrontaa jatketaan siitä, mihin aloituskertomus (esimerkki 1A) jäi. Jatko-osa on nähtävillä esimerkissä 3 (ks. s. 101–102). Tältä osin luvun jäsentely tuokin mieleen journalistisista reportaaseista tunnistetun ”selittävän kertomuksen” kaavan (*explanatory narrative*).⁴⁴ Siinä tarinankerronta kohtauksineen on tekstin muodollinen päälinja, josta kuitenkin jatkuvasti poiketaan selittämään tapahtumia ja käsittelemään aihepiiriä yleisemmällä tasolla (esim. AVAUSKOHTAUS – POIKKEAMA₁ – KOHTAUS₂ – POIKKEAMA₂ – ... – LOPPUKOHTAUS). Selittämissä kertomuksissa tekstin aihepiiriä siis tarkastellaan eri mittakaavoissa (*scales*): mikrososiaalisen, yksilökohtaisen relevanssin tasolta siirrytään makrososiaalisen, jopa koko ihmiskuntaa koskevan relevanssin tasolle, josta

44. Hart 2011, luku 12.

palataan taas hetkeksi mikrososiaaliselle tasolle.⁴⁵ Tällainen tekstinjäsentelykaava kutsuu lukijaa vuoroin eläytymään tai tuntemaan, vuoroin ymmärtämään. Matka-aiheinen muistelukertomus istunee kaavaan sikäli hyvin, että matkan skeemaan (VALMISTELUT – LÄHTÖ – MATKALLA OLO – PALUU tms.) tukeutuvaa kerrontaa lukijan on verrattain helppo seurata, vaikka siitä välillä poikettaisiinkin.

Muisteluksen lajista eroaa monessakin suhteessa labovilainen seikkailukertomus, jota tarkastelen seuraavaksi.

SATTUU JA TAPAHTUU: LAJINA SEIKKAILUKERTOMUS

Labovilainen narratiivi on juonivetoinen kertomuslaji, jonka rakenteellisiin konventioihin kuuluvat ORIENTAATIO eli alkuasetelmaa seuraava JUONENKÄÄNNE ja sen EVALUOINTI sekä edelleen RATKAISU, jossa kerrotaan, kuinka yllätyksestä selvittiin ja kuinka tilanne normalisoitui. Kertomus päättyy KOODAAN eli kerronnasta poistumiseen. Lajille on luonteenomaista se, että juonenkäänneet voivat kertautua, jolloin tapahtumien kokonaisuus näyttäytyy käänne käänneeltä yllättävämpänä. Tämän seurauksena tarinan niin sanottu kertomisarvo (*tellability*) kasvaa.⁴⁶

Systeemis-funktionaalisessa tutkimusperinteessä, jossa kertomuslajeja tarkastellaan suhteessa toisiinsa, Labovin (ja alkuaan myös Joshua Waletzky) abstrahoinnista lajista käytetään nimitystä *narrative*. En pidä ratkaisua onnistuneena etenkin siksi, että SF-tutkijat ovat itse argumentoineet voimakkaasti sen puolesta, että kyseinen laji on vain yksi monista kertomuslajeista eikä peruslaji, josta muut juontuvat. Matti Hyväristä mukaillen ehdotan lajin suomenkieliseksi nimitykseksi seikkailukertomusta.⁴⁷ Pidän nimitystä – ainakin diskurssintutkimuksen kentällä – läpinäkyvänä ja napakkana. Kirjallisuudentutkimuksen tarpeisiin se ei välttämättä istu yhtä hyvin.

Hanskin teoksessa seikkailukertomuksen lajikehystä hyödynnetään kerrottaessa omakohtaisesti käytännön tutkimustyöhön liittyvistä ongelmista ja niiden selättämisestä. Tarkastelen lajin käyttöä esimerkin

45. Mittakaavan käsitteestä sosiolingvistiikassa ks. Blommaert 2007.

46. Labov 1972, luku 9; Martin & Rose 2008, 67–74, 86–87.

47. Ks. Hyvärinen 2007, 133.

2 valossa, joka on teoksen toisesta pääluvusta. Kertomus käsittelee esimerkin 1 tavoin tutkimusmatkaa, osin myös Gunung Mulua. Yhteistä esimerkkien välillä on myös se, että ne ovat uuteen aihepiiriin johdattelevia aloituskertomuksia. Esimerkistä 1 poiketen kerronta toteutuu kuitenkin nyt yhtäjaksoisena kokonaisuutena. Toisin sanoen kerrontaa ei panna tauolle eikä siitä poiketa selostaviin, selittäviin tai muunlaisiin tekstijaksoihin.

ESIMERKKI 2

Madagaskar, monimuotoisuuskeskittymä

Kesällä 2001 laadin apuraha-anomusta Suomen Akatemialle. Tutkijoiden rutiineihin kuuluu rahoittajien vakuuttelu siitä, että heidän työnsä ansaitsee julkisen tuen eli edistää tiedettä ja hyödyttää yleensäkin yhteiskuntaa. Arvioin, että suunnittelemani tutkimuksen hyötyihin kuuluisi ymmärryksen karttuminen prosesseista, jotka vaikuttavat eläinten ja kasvien populaatioiden ja yhteisöjen elinvoimaisuuteen. Minut oli nimitetty akatemiaprofessoriksi toiselle viisivuotiskaudelle, ja nyt selvitin hakemuksessani, kuinka paljon rahaa tarvittaisiin ehdottamani tutkimuksen tekemiseen.

Hakemus sisälsi pienen hankkeen, joka ei kuulunut tutkimukseni ydinalueeseen mutta josta olin hyvin innostunut: halusin palata Borneon Sarawakiin vuoden 2003 aikana kerätäkseni lintakuoriaisnäytteitä samoilta paikoilta Gunung Mulussa kuin keväällä 1978. Kirjoitin hakemukseen: ”Gunung Mulun kansallispuiston metsät kuuluvat biologisesti monimuotoisimpiin Kaakkois-Aasiassa, ja sen ilmastosta puuttuvat vuodenaikojen vaihtelut lähes tyystin. Tarkoitukseni on toistaa keväällä 2003 täsmälleen sama näytteenotto-ohjelma, jonka toteutin 25 vuotta aikaisemmin. Kahta näytesarjaa vertaamalla voidaan tutkia hyönteispopulaatioiden ja niiden tilarakenteiden vakautta pitkällä aikavälillä trooppisessa ympäristössä, joka on poikkeuksellisen vakaa.” Jätin kuitenkin kertomatta, että vuonna 2003 täyttäisin itse 50 vuotta. Matka oli kuin tähtiin kirjoitettu, minkä tutkimusneuvostokin näytti oivaltavan, sillä rahoitus myönnettiin.

Pahaksi onneksi taivaallinen tuki loppui siihen. Kun selvitin käytännön asioita, kuten tarvittavia lupia, minua neuvottiin unohtamaan koko juttu, sillä mahdollisuudet matkan toteuttamiseen olivat

lähes olemattomat. Meidän olisi leiriädyttävä metsässä omin avuin ja vietävä maasta suuri määrä nimeämättömiä hyönteisnäytteitä, mille ei helposti järjestyisi lupaa. Itse arvelen, että Malesian viranomaisia huolestuttavat tutkijat, jotka keräävät luonnosta näytteitä lääketeollisuuden ja muiden kaupallisten toimijoiden käyttöön ilman, että alkuperämaa saa mitään korvauksia. Ymmärrän toki tämän huolen.

Satuin kertomaan vaikeuksistani samalla laitoksella työskentelevälle kollegalleni Jari Niemelälle. Yllättäen hänellä oli heti ratkaisu ongelmaan: miksi en menisi Madagaskariin Borneon sijasta? Helsingin yliopisto oli mukana rahoittamassa tutkimusasemaa, joka oli rakenteilla Kaakkois-Madagaskariin Ranomafanan kansallispuistoon. Jarilla oli siellä pari opiskelijaa. Hienoista huolta tosin aiheutti se, että Madagaskarissa oli ollut alkuvuonna 2002 paha poliittinen kriisi. Onneksi levottomuudet näyttivät rauhoittuneen kesään mennessä, ja tutkimus- ja muut lupajärjestelyt olivat kunnossa. Rahaa minulla oli. Madagaskar ei tosin ollut Borneo eikä vuoden 1978 tutkimuspaikkani, enkä edes tiennyt juuri mitään sikäläisistä lantakuoriaisista, mutta houkutus palata trooppisiin metsiin tutkimaan kovakuoriaisten ekologiaa ja evoluutiota oli vastustamaton. Päätin tehdä yksin lyhyen matkan tutustuakseni Ranomafanan kansallispuistoon ja saadakseni selville jotain sen kovakuoriaisista.

Paras kulkureitti oli Pariisiin kautta, josta on suoria lentoja pääkaupunkiin Antananarivoon. Olin varannut iltalennon, jonka piti lähteä Helsingistä 26. marraskuuta 2002. Tähän aikaan vuodesta Madagaskarissa eletään kevättä ja Helsingissä on pimeää – siis täydellinen ajankohta lyhyelle matkalle. Näin ainakin kuvittelin. Lähtöä edeltävänä iltapäivänä sihteeriini koputti oveen ja kertoi, että 26. marraskuuta Pariisissa olisi yhden päivän lakko, enkä voisi lentää sinne suunnitelman mukaisesti. Päivän mittainen lakko Pariisissa ei sinänsä yllättänyt, mutta miksi sen piti osua juuri marraskuun 26. päivään! Oli kaksi vaihtoehtoa. Voisin lentää viiden tunnin kuluttua samana päivänä, mutta se ei käynyt, sillä vaimoni oli poissa kaupungista eikä lapsia voinut jättää yksin. Toinen vaihtoehto oli lentää 26. päivä Brysseliin ja yrittää päästä sieltä Pariisiin, josta lähtisi lento Madagaskariin 27. päivän aamuna. Matkalle täytyi ottaa teltta, makuupussi ja muita leirytymisvälineitä sekä kovakuoriaispyydykset, ja kaikki tavarat piti siis raahata Brysselin kautta junalla, mutta ajattelin, etten ollut siihen liian vanha. Loppujen lopuksi matka onnistui hyvin

ja kantoi hedelmää, vaikka sataa tihuutti kaikkina päivinä, jotka vietin metsässä. (TS, 73–75.)

Kokonaisjäsentelyltään esimerkki 2 näyttäisi noudattavan seikkailukertomuksen kaavaa melko uskollisesti. Kaksi ensimmäistä kappaletta toteuttavat ORIENTAATION: ensimmäisessä kappaleessa esitellään alkutilanteeksi rahoitushakemuksen laadinta Suomen Akatemialle ja ajalliseksi kehykseksi kesä 2001. Toisessa kappaleessa esitellään hakemukseen sisältyvä suunnitelma tehdä uusi tutkimusmatka Gunung Muluun. Kerrontaan luodaan odotuksia käsittelemällä matkasuunnitelmaa henkilökohtaisesti merkittävänä: kerrotun minän ilmaistaan olleen matkasta ”hyvin innostunut” ja suhtautuneen siihen kuin lahjaan. Tunnepitoinen, intohimoisuutta välittävä evaluointi samalla myös asemoi tekijää suhteessa tutkimustyöhönsä ja välittää esimerkin 1 tapaisesti kuvaa enemmän tai vähemmän kutsumuksellisesta ammatti-identiteetistä. Orientaatio päättyy juonta edistävään virkkeeseen: rahoituksen kerrotaan järjestyneen.

Kertomuksen kolmas kappale toteuttaa JUONENKÄÄNTEEN. Käänteiden merkintänä on kappaleen alkuun pantu kommenttiadverbiaali *pahaksi onneksi*. Käänteinä esitetään matkasuunnitelmien kariutuminen käytännön hankaluuksiin. Täysimittaisen seikkailukertomuksen rakenteesta poiketen JUONENKÄÄNTEEN jäljessä ei kuitenkaan ole erillistä EVALUOINTI-osaa, jossa takaiskua harmiteltaisiin ja luotaisiin jännitystä tulevien tapahtumien suhteen. Sen asemesta lukijaa vakuutetaan hypoteettisen, konditionaalimuotoisen kerronnan avulla siitä, että matkan toteuttaminen olisi todella ollut liki mahdotonta (*Meidän olisi leirydyttävä metsässä omin avuin ja –*).

Neljännessä kappaleessa siirrytään RATKAISUUN, mitä ilmentää se, että kappaleen alku jäsentyy niin sanotun ongelmanratkaisukuvion mukaisesti: ensin esitellään ongelma (tai tässä tapauksessa kerrataan se) ja sitten haetaan ratkaisua.⁴⁸ Kuvion osat on merkitty tekstiin hyvin prototyypillisin leksikaalisin keinoin (*Satuin kertomaan vaikeuksistani – – kollegalleni – –. Yllättäen hänellä oli heti ratkaisu ongelmaan: miksi en menisi Madagaskariin – –*). Kuvion juuret ovat arkikeskustelussa, mikä näkyy esimerkissä siinä, että kuvio toteutuu referoidun vuoropuhelun muodossa: ratkaisuehdotus tulee kollegan suusta. Kappaleen

48. Ks. Hoey 2001, 123–141.

loppupuolella ehdotuksen toimivuutta arvioidaan kuvion konventioiden mukaisesti erittelemällä ehdotuksen hyviä ja huonoja puolia (*Hienoista huolta tosin aiheutti se – –. Onneksi – –; Madagaskar ei tosin ollut Borneo eikä – –, mutta houkutus palata – – oli vastustamaton*). Kappaleen viimeisessä virkkeessä edistetään juonta kertomalla päätöksestä tarttua kollegan ehdotukseen.

Kerrontaa ei kuitenkaan päätetä tähän, vaan esimerkin viimeisessä kappaleessa siirrytään kuvaamaan uuden matkasuunnitelman toteutusta. Seikkailukertomuksen lajikehyksessä ratkaisu luo odotuksen uudesta käänteestä ja ongelmien kumuloitumisesta. Näin tapahtuu-kin, mutta sitä ennen nostatetaan odotuksia matkan onnistumisesta: matkustusajankohtaa kuvaillaan kaikin puolin ”täydelliseksi”. Seuraavassa virkkeessä luonnehdinta kuitenkin suhteutetaan varmasta tiedosta pelkäsi kerrotun minän uskomukseksi (*Näin ainakin kuvittelin*). Tämä valmistaa lukijaa seuraavassa virkkeessä paljastettavaan uuteen JUONENKÄÄNTEESEEN. Käänteeseen ilmaistään sihteerin tuomina huonoina uutisina: lakko romuttaisi matkasuunnitelmat. Käännettä dramatisoidaan hidastamalla kerronnan tempo ja kiinnittämällä huomiota viestin saapumisen yksityiskohtiin (*Lähtöä edeltävänä iltapäivänä sihteerini koputti oveen ja kertoi, – –*).

Tällä kertaa JUONENKÄÄNNETTÄ seuraa lajikonventioiden mukainen, harmitteluna toteutuva EVALUOINTI-osa (*– – miksi sen [= lakon] piti osua juuri marraskuun 26. päivään!*). Lajikonventioiden mukaisena näyttäytyy myös evaluointia seuraava RATKAISU-osa, joka etenee kahden vaihtoehdon läpikäynnistä niiden väliltä valitsemiseen (*– – mutta ajattelin, etten ollut siihen [= jälkimmäiseen vaihtoehtoon] liian vanha*). Esimerkki päättyy virkkeeseen, jossa kerronta saatetaan selväsanaiseen päätökseen: koodan, kerronnasta poistumisen, merkkinä on retrospektiivinen, summaava adverbiali *loppujen lopuksi* ja sitä seuraava matkan kokoava evaluointi (*matka onnistui hyvin ja kantoi hedelmää*).

Vaikka siis sekä esimerkissä 1 että esimerkissä 2 kerronnan kohteena on tutkimusmatka, ne kerronnallistavat kohteitaan hyvin erilaisista näkökulmista. Esimerkissä 1 näkökulmana on matkan nykyhetkinen, reflektion kautta rakentuva merkitys eli se, mitä matka merkitsee kertojalleen muistona ja elämäntarinan osana. Esimerkin 2 kärki taas on seikkailukertomuksille ominaisesti juonenkäänteissä ja siinä, kuinka yllätyksistä selvittiin. Toki myös esimerkissä 2 tapahtumia kontekstoidaan elämäkerrallisesti.

Molemmissa esimerkeissä on toistuvasti havaittavissa, kuinka tietokirja ylempään tason lajikonktextina heijastuu kerrontaratkaisuihin. Kuten esimerkissä 1 myös esimerkissä 2 kerronnan tulkinnassa tarvittavaa taustatietoa sanallistetaan vastaanottajalle. Paraatiesimerkki tästä on kertomuksen alussa oleva yleistävä kuvaus apurahan hakemisesta ”tutkijoiden rutiinina” (*Tutkijoiden rutiineihin kuuluu rahoittajien vakuuttelu siitä, että heidän työnsä ansaitsee julkisen tuen eli edistää tiedettä ja hyödyttää yleensäkin yhteiskuntaa*). Tällaiset kerrontaa taustoittavat ilmaukset – Labovin termin eksplikaatiivit – rakentavat ja ylläpitävät yleistajuiselle tietokirjalle ominaisia roolisuuhteita: teoksen (yhtenä) kohdeyleisönä ovat tiedeyhteisön toimintatapoihin perehtymättömät ihmiset.⁴⁹ Eksplikaatiot kerronnan ilmiönä ovat sukua yleistajuistamiselle tiedeviestinnän ilmiönä. Toimintoja yhdistävänä tekijänä on viestintätilanteen osapuolten tiedolliseen epäsymmetriaan suuntautuminen: riittävän yhteisen ymmärryksen saavuttaminen edellyttää puheenalaisen asian taustoittamista. Näin siis eksplikaatio kerronnallisena toimintana palvelee samanaikaisesti ylempällä tasolla jäsenyvä tieteokirjallista toimintaa – eksplikaatio osoittaa suuntautumista kumpaankin kontekstiin.

Yleistajuisen tietokirjan lajikonktexti ilmenee esimerkin 2 kerronnassa myös siinä, että kerronta on paikoin hyvinkin informatiivista: tunnekokemusten ja tekijän yksityiselämää koskevien tietojen rinnalla tarjotaan runsaasti tietoa myös tutkimustyöstä. Selvimmin tämä käy ilmi toisesta kappaleesta, johon sisältyy useamman rivin mittainen lainaus apurahahakemukseen kirjatuista tutkimustavoitteista. Niin ikään kolmannessa kappaleessa käsitellään useamman virkkeen ajan näytteiden maastavientiin liittyviä rajoituksia. Henkilökohtaisen ja tieteellisen näkökulman vuorottelu käy ilmi myös kertomuksen evaluatiivisen fokuksen kahtalaisuudesta. Esimerkiksi kertomuksen päätösvirkkeessä evaluointia ilmaistaan sekä tutkimustyön näkökulmasta (*matka onnistui hyvin ja kantoi hedelmää*) että henkilökohtaisesta näkökulmasta (*vaikka sataa tihutti kaikkina päivinä, jotka vietin metsässä*). Näin kerronnassa suuntaudutaan toisaalta kerronnan esitystavalle ominaiseen henkilökohtaisuuteen, toisaalta yleistajuisen tietokirjan lajityypille ominaiseen informatiivisuuteen.

49. Ks. Labov 1972, 390–393.

KOMMELLUKSIA: LAJINA ANEKDOOTTI

Labovilaisen seikkailukertomuksen sukulaislaji on anekdootti. Sen konventionaalinen sosiaalinen tarkoitus on jakaa kokemus erikoisena käsitellystä tapauksesta, jossa tapahtumat eivät etene odotusten mukaisesti. Prototyypinen anekdootti huipentuu juonenkäänteeseen evaluointiin, jossa painottuu osallisen eli tapahtumien läpikäyjän tai silminnäkijän reaktio, esimerkiksi kauhistus, hämmästely tai nauru. Anekdootin rakenteellisiin konventioihin ei toisin sanoen kuulu seikkailukertomuksille ominainen RATKAISU eli tilanteen normalisointumisen kuvaus.⁵⁰

Hanskin teoksessa anekdootit ovat toistuvasti elaboroivassa käytössä: ne tarjoavat havainnollistavan esimerkin tai muunlaisen yksityiskohdan edeltävässä tekstissä käsitellystä asiasta tai aihepiiristä. Anekdootin lajinimitys juontaa kreikan adjektiivin *anekdotos* 'julkaisematon'.⁵¹ Etymologisesti tarkasteltuna alkuperäiset anekdootit olivat siis kertomuksia tapahtumista, jotka eivät olleet julkista, yleistä tietoa. Tämä merkityspiirre on omalla tavallaan läsnä myös Hanskin anekdooteissa: ne tarjoavat julkisen tieteellisen tiedon rinnalle sisäpiiritietoa kulissien takaa.

Anekdoottien käyttöä elaborointiin havainnollistaa esimerkki 3, jossa anekdootti on upotettu muistelukerrontaa edustavan jakson keskelle. Anekdootin avulla käydään yksityiskohtaisesti läpi muistelukerronnassa mainittu sattumus: myöhästyminen kuninkaallisten ilmavoimien järjestämältä lennolta. Esimerkki on peräisin teoksen ensimmäisestä luvusta, ja se jatkaa Gunung Mulun -matkan kerrontaa siitä, mihin esimerkki 1A jäi.⁵² Anekdootiksi tulkitsemani jakso on lihavoitu.

ESIMERKKI 3

Ensimmäiset päivät tulvatasankometsän ympäröimässä tutkimustukikohdassa, pitkätalossa Tutohjoen varrella, olivat ikimuistoiset

50. Plum 1988, 255–265; Martin & Rose 2008, 51–52.

51. Ks. Nummi tässä kirjassa.

52. Huomattakoon, että tässä esimerkissä muistelukerronta liikkuu ajallisesti hieman yleisemmällä tasolla kuin esimerkissä 1A: kerronta ei kohdistu mikrotason hetkiin vaan ”ensimmäisiin päiviin”.

(kuva 1.2). Matkalla Englannista Sarawakiin kokeneemmat toverini olivat kertoneet yksityiskohtaisesti olosuhteista, joita kohtaisimme, korostaen erityisesti loisia ja tauteja – ja iilimatoja, joita metsät kuhisivat. Näiden asioiden pohdiskeluun oli paljon aikaa, varsinkin kun myöhästyimme lennoltamme, joka lähti kuninkaallisten ilmavoimien tukikohdasta Brize Nortonista Oxfordin läheltä. **Ilmavoimat oli lupautunut ottamaan tutkimusretkikunnan jäseniä mukaan joka-viikkoisille Hong Kongin -lennolle, joita järjestettiin ilmavoimien omiin henkilökuntakuljetuksiin. Olimme tehneet ajallaan lähtöselvityksen matkatavaraillemme ja menneet juomaan kupin teetä erään matkakaverimme tädin luo, täti kun sattui asumaan lähellä lentokenttää. Pidimme huolta siitä, että palasimme ajoissa, mutta kello näytti meidän aikaamme; emme tajunneet, että ilmavoimat toimi Greenwichin ajan mukaan, yhden tunnin edellä muiden aikaa. Oli noloa palata laitokselle Oxfordiin vielä viikoksi, kun oli vasta ehtinyt toipua edellisillan jäähyväisjuhlasta, mutta kaikinlaiset kommellukset vain lisäsivät intoani. Loiset ja tauditkin unohtuivat, kun lopulta pääsimme viidakkoon. Iilimatoja oli kyllä runsaasti monin paikoin, mutta niihin tottuu samalla tavalla kuin hyttysiin Suomessa. (TS, 22.)**

Kertomusta edeltävässä jaksossa ilmenee muistelukerronnalle ominaisena pidetty liikkuminen eri aikatasojen välillä ja kronologiasta poikkeaminen.⁵³ Ensimmäinen virke kuvaa ensi päivien kokemuksia matkakohteessa, siinä missä toinen ja kolmas virke vievät kerrontaa askel askelelta taaksepäin, kohti menneisyyttä: ensin käsitellään menolennon tapahtumia, sitten alkuperäiseltä lennolta myöhästymistä. Tämän jälkeen myöhästymistapausta elaboroidaan kertomalla anekdootti (ks. lihavoitu jakso). Anekdootti-jakson ensimmäinen virke on orientointia: se tarjoaa taustatietoa ilmavoimien järjestämistä lennoista. Toinen virke motivoi tilannekehityksen. Koska matkatavaroiden jättämisen jälkeen oli ollut ylimääräistä aikaa, seurue oli mennyt lähitöllä asuvan sukulaistädin luo vierailulle. Kolmannen virkkeen alku petaa yllätystä, jonka lukija jo tietää, välittämällä osallistujien kokemuksen aikataulussa pysymisestä (*Pidimme huolta siitä, että palasimme*

53. Ks. Savolainen 2015, 154.

ajoissa – –). Tuloillaan olevasta juonenkäänteestä vihjataan virkkeessä seuraavan *mutta*-konjunktion avulla. Anekdootin lajikonventioiden kannalta kiinnostavaa kuitenkin on, että konjunktion jäljessä ei esitellä käännettä (lennolta myöhästyminen) vaan selitetään se (*– – mutta kello näytti meidän aikaamme; emme tajunneet, että ilmavoimat toimi Greenwichin ajan mukaan – –*). Kertomuksen rakenteessa heijastuu siis se tilanteinen piirre, että juonenkäänte on ollut lukijan tiedossa jo ennen kerrontaa.

Kertomus päättyy virkkeeseen, jossa anekdootille ominaisesti jaetaan sattumusta seurannut tunnereaktio (*Oli **noloa** palata laitokselle, kun oli vasta ehtinyt toipua edellisillan jäähyväisjuhlasta*). Anekdootin tar koitukseen nähden erikoisena ratkaisuna näyttäytyy kuitenkin se, että virkkeen loppuosassa välittömästi ikään kuin mitätöidään tunnereaktion merkitys (*– – mutta kaikenlaiset kommellukset vain lisäsivät intoani*). Tekstiyhteydessään tätä loppuosaa voi kuitenkin tulkita koodamaisena elementtinä, jonka tehtävä on ilmaista kerronnasta poistumista ja palaa mista edeltävässä tekstissä keskeytettyyn muistelukerrontaan. Koodaksi tulkintaa tukee se, että kertomusta seuraava virke alkaa kerronnan edellä mainittujen ”loisten ja tautien” uudelleenmaininnalla (***Loiset ja tauditkin unohtuivat, kun lopulta pääsimme viidakoon***).

Esimerkki 3 havainnollistaa sitä, kuinka kertomukset ovat kontekstuaalisia tuotoksia, joiden jäsennyksessä ja yksityiskohdissa ilmenee suhde paitsi kerrontaperinteeseen ja sen vakiinnuttamiin lajityyppeihin myös kerrontatilanteeseen ainutkertaisine olosuhteineen. Siksi kertomusten analyysissä ei riitä pelkkä genreanalyysi vaan on tutkittava myös sitä, kuinka kerronnassa hyödynnetään ja luodaan yhteyksiä kerrontatilanteessa, tekstissä, jo sanottuun. Upotteisten kertomusten analyysissä erityisen tärkeää on ottaa huomioon edeltävän tekstin muodostama toiminnallis-tiedollinen konteksti, sillä osa kerrottavien tapahtumien sisällöstä voi olla lukijalle paikallisesti, edeltävän tekstin perusteella, tuttua tietoa. Tämä voi edelleen heijastua kerrontaan kertomuslajien konventioista poikkeamisena, esimerkiksi juonenkäänteiden sanallistamatta jättämisenä.

ETÄÄMMÄS KERTOMUKSEN PROTOTYYPISTÄ: TUOKIOKUVAT

Hanskin teoksessa hyödynnetään myös kertomuslajeja, jotka poikkeavat osin luvun alussa hahmotellusta prototyyppisestä kertomuksesta. Yksi näistä lajeista on tuokiokuva. Se poikkeaa kertomuksen prototyyppistä siten, ettei kerronnan kohteena ole tapahtumasarja vaan yksittäinen hetki ja ennen kaikkea tuon hetken tunnelma ja merkitys yksilön kokemana.⁵⁴ Keskittyminen tunnelmaan on tavanomaista esimerkiksi elämän merkkihetkien muistelulle (”muistan ikuisesti sen hetken, kun – –”) ja lomakuulumisten kertomiselle (esim. tuokiokuva kesäillasta mökillä). Tuokiokuvaakin voikin luonnehtia kielellisesti esitetyksi valokuvaksi. Englannin kielen ilmaus *snapshot* kattaa molemmat merkitykset, sekä valokuvan että tuokiokuvan, mitä Joan Rothery ja Maree Stenglin hyödyntävät luonnehtiessaan lajia: ”a snapshot of events, frozen in time”.⁵⁵ Seisahtuminen hetken tunnelmaan on toki mahdollista muissakin kertomuslajeissa, kuten esimerkin 1 edustamassa muisteluksessa, jonka alussa kuvailtiin laskeutumishetken tunnelmaa, mutta vain tuokiokuvassa se on kerronnan päätarkoitus.

Hanskin teoksen tuokiokuvat ovat välähdyksenomaisia muistoja akateemisen uran varrelta. Tuokiokuvia tuotetaan teoksessa etenkin omaelämäkerrallista kerrontaa höystäviksi kuriositeeteiksi, poikkeamiksi muistojen mikrotasolle. Tekstijaksojen suhde on tällöin siis yleisemmästä yksityiskohtaisempaan. Kiinnostavasti teoksessa on mukana myös muutama multimodaalisesti eli kuvan ja kuvatekstin yhteispelinä toteutettu tuokiokuva. Ne tuovat hieman mieleen valokuva-albumin katselun yhdessä: valokuvassa on nähtävillä menneiden tapahtumien virrasta ikuistettu hetki, jonka tunnelma ja muistoarvo välitetään kielellisesti toteutetun tarinankerronnan avulla. Tietokirjoissa kuvaan tukeutuva tarinankerronta on kuitenkin sikäli toissijaista toimintaa, että kerronta toteutetaan leipätekstin ulkopuolella, oheistekstissä. Tällaisia kertomuksia voidaan nimittää irrotetuiksi (*detached*) vastakohtana upotetuille (*embedded*) kertomuksille.⁵⁶

54. Ks. Plum 1988, luku 6.2.2; Martin & Rose 2008, 65–67. Tuokiokuva on vapaa suomennokseni SF:ssä käytetystä lajिनimityksestä *observation*. Alkuperäisen nimityksen ongelmana pidän sitä, että se uhkaa sekoittaa havainnon ilmaiseeseen yleiseen, ei-kertovana toimintana. Suomenkielisen lajिनimitykseni kanssa resonoi Hudsonin ym. (1992) käyttämä nimitys *moment-in-time-story*.

55. Ks. Rothery & Stenglin 1997, 237.

56. Virtanen 2019b.

Tarkastelen seuraavaksi esimerkkien 4A ja 4B valossa, kuinka kielellinen ja kuvallinen ilmaisutapa täydentävät toisiaan yhdessä Hanskin teokseen sisältyvässä tuokiokuvassa. Analyysi lähtee liikkeelle esimerkistä 4A, josta näkyy, kuinka tuokiokuvalle luodaan leipätekstissä tulkintakehys.

ESIMERKKI 4A

Onneksi samasta aiheesta oli toinenkin yksinkertainen teoria, johon tutustuin opiskeluaikanani. Sen oli julkaissut Richard Levins, nerokas evoluutiobiologi Harvardin yliopistosta. Levinsin teoria perustuu suurelta osin samoihin oletuksiin kuin saariteoria. Ratkaiseva ero on, että – –.

Ikävä kyllä en koskaan tavannut Levinsiä, joka kuoli tammikuussa 2016, mutta minusta tuli hänen innokas seuraajansa ja metapopulaatioekologian kehittäjä (kuva 5.1). Pehdyin Levinsin malliin ja kehitin 1970-luvun loppupuolella ja 1980-luvulla siihen pohjautuvia uusia malleja tuomalla mukaan uusia oletuksia. – – (TS, 214–215.)

Esimerkissä on meneillään omaelämäkerrallinen jakso tekijän tieteellisen ajattelun kehittymisestä. Esitystavalle ominaisesti teksti liikkuu elämänvaiheiden ja aikakausien tasolla (*opiskeluaikanani; 1970-luvun loppupuolella ja 1980-luvulla*). Katkelmasta käy ilmi tekijän pitkäaikainen kiinnostus Richard Levins -nimisen tutkijan teoriaa kohtaan. Ristiviite multimodaaliseen tuokiokuvaan on virkkeessä, jossa tekijä luonnehtii itseään Levinsin ”innokkaaksi seuraajaksi”. Tuokiokuvassa siirrytään ajalliselle mikrotasolle ja jaetaan muisto konferenssiesitelmästä, jonka aikana tekijä oli heijastanut taakseen kuvan Levinsistä ja eräästä toisesta tutkijasta (ks. kuva 1). Suhteessa omaelämäkerralliseen leipätekstiin kerronta näyttäätyy siis elaboroivana: se havainnollistaa päätektissä esitettyä luonnehdintaa (vrt. esimerkki 3).

Tarkastelen seuraavaksi lähemmin tuokiokuvan kielellistä osaa esimerkin 4B valossa. Se koostuu kahdesta virkkeestä, joiden työnjako on lajityypille ominainen: ensimmäinen virke on yksittäiseen tapahtumaan fokuoivaa kerrontaa ja jälkimmäinen sen kommentointia henkilökohtaisena muistona.⁵⁷

57. Ks. Martin & Rose 2008, 52.

KUVA 5.1. Pitäessäni seminaariesitelmän Uppsalan yliopistossa toukokuussa 2011 heijastin valkokankaalle kuvan, joka esitti Robert MacArthuria (vasemmalla) ja Richard Levinsiä (oikealla) heidän vieraillessaan Edward O. Wilsonin kanssa Dry Tortugasissa Floridassa vuonna 1968. Minusta oli hauskaa tulla yhdistetyksi tällä tavalla kahteen tutkijaan, jotka vaikuttivat merkittävästi ajatteluuni 1970- ja 1980-luvuilla.

HEIJASTETTU KUVA: EDWARD O. WILSON.

Ikävä kyllä en koskaan tavannut Levinsiä, joka kuoli tammi-kuussa 2016, mutta minusta tuli hänen innokas seuraajansa ja populaatioekologian kehittäjä (kuva 5.1). Pehdyin Levinsin malliin ja kehitin 1970-luvun loppupuolella ja 1980-luvulla siihen pohjautuvia uusia malleja tuomalla mukaan uusia oletuksia. Tein yhteistyötä matemaatikko Mats Gyllenbergin kanssa entistä mutkikkaampien mallien analysoimiseksi. Se ei kuitenkaan riittänyt minulle, ekologi kun olen. Aloin harkita kenttätutkimusta, jonka avulla voisin testata mallien oletuksia ja ennusteita käytännössä. Mutta mikä eliölaji soveltuisi tähän, ja missä tutkimuksen voisi tehdä?

5/1

215

KUVA 1. Multimodaalisesti toteutettu tuokiokuva (TS, 215).

ESIMERKKI 4B

KUVA 5.1. Pitäessäni seminaariesitelmän Uppsalan yliopistossa toukokuussa 2011 heijastin valkokankaalle kuvan, joka esitti Robert MacArthuria (vasemmalla) ja Richard Levinsiä (oikealla) heidän vieraillessaan Edward O. Wilsonin kanssa Dry Tortugasissa Floridassa vuonna 1968. Minusta oli hauskaa tulla yhdistetyksi tällä tavalla kahteen tutkijaan, jotka vaikuttivat merkittävästi ajatteluuni 1970- ja 1980-luvuilla. (TS, 215.)

Aloitusvirke alkaa kerrottavan tapahtuman lyhyellä kontekstoinnilla (*Pitäessäni seminaariesitelmän Uppsalan yliopistossa toukokuussa 2011*). Virkkeen loppuosa keskittyy itse tapahtumaan eli siihen, kuinka tekijä oli esitelmöidessään heijastanut taakseen kuvan arvostamistaan tutkijoista. Kuvatekstin jälkimmäinen virke avaa tapahtuman merkitystä henkilökohtaisena muistona: tapahtumaa käsitellään paitsi mieluisana (hauskana) myös oman tutkijanidentiteetin kannalta merkityksellisenä: valkokankaalle heijastettujen hahmojen kerrotaan vaikuttaneen ”merkittävästi” tekijän ajatteluun uran alkuaikoina. Nämä kaksi piirrettä – yksittäiseen hetkeen fokusoiminen ja muistoarvon antaminen hetkelle – ohjaavat tulkitsemaan esimerkkiä 4B tuokiokuvan lajin melko prototyypin edustajana (ainakin kielelliseltä toteutukseltaan).

Multimodaalinen konteksti heijastuu esimerkin 4B kerrontaratkaisuihin ensiksikin suhteellista sijaintia ilmaisevien adverbien käyttöön; ne ohjaavat kuvassa näkyvien hahmojen tunnistamista (– – *heijastin valkokankaalle kuvan, joka esitti Robert MacArthuria (vasemmalla) ja Richard Levinsiä (oikealla)* – –). Toiseksi olennaisina näyttäytyvät tempusvalinnat, jotka ohjaavat tulkintaa kuvallisen ja kielellisen kerroksen työnjaosta. Vallitsevana tempuksena esimerkissä on imperfekti, jolla kuvateksteissä ilmaistaan tyyppillisesti sitä, että tapahtumasta kerrotaan suoraan, kuvasta riippumatta. Tulkinta esimerkissä siis on, että kuva ja teksti kertovat tapahtumasta toisiaan täydentävistä näkökulmista. Tekstiin verrattuna kuvan voi tulkita tarjoavan täydentävää tietoa esimerkiksi tekstissä mainitusta valokuvasta sekä kerrotun minän kasvonilmeestä ja ylipäänsä kehonkielestä kerrotun tapahtuman aikana. Imperfektin merkitys elementtien suhteen jäsentämisessä käy ilmi, mikäli esimerkin tempusvalinnat muutetaan preesenspainotteisiksi: ”Tässä pidän seminaariesitelmää – –. Olen heijastanut valkokankaalle

kuvan, joka esittää – –”. Tällöin kuvatekstin toiminnallinen fokus olisi selvemmin kuvan näkymän kuvaamisessa.⁵⁸

Kielellisen rakenteensa puolesta prototyyppisenä tuokiokuvana näyttäytyvän esimerkin 4B rinnalle tuon esimerkin 5, jonka suhde tuokiokuvan lajikonventioihin on jo etäisempi. Konventioista poikkeavaa on etenkin se, että kerronnan kohteena olevan tilanteen muistorarvoa ei kielennetä kerronnassa vaan se on pääteltävä tekstiyhteydestä. Huomionarvoista on myös se, että esimerkkiin sisältyvä kertomus (lihavoituna) on hyvin lyhyt, vain virkkeen mittainen. Esimerkki on peräisin samasta luvusta kuin Gunung Mulun -tutkimusmatkaa käsittelevät esimerkit 1 ja 3. Katkelman alkupuolen virkkeet ovat selostavia: niissä tarjotaan taustatietoja mainitun tutkimusmatkan järjestelyistä ja tarkoituksesta. Kerronnallisen virkkeen voi tulkita jatkavan tätä toimintaa. Se välittää muistikuvan tilanteesta, jossa tekijä alun perin sai tietää Gunung Mulusta.

ESIMERKKI 5

Vuoden 1978 tutkimusmatkan Lontoosta Gunung Muluun järjesti Britannian kuninkaallinen maantieteellinen seura, ja olin yksi yli sadasta retkikunnan jäsenestä. Tutkijat viettivät viidentoista kuukauden aikana eripituisia jaksoja Gunung Mulussa tutkimassa habitaatteja ja niiden eläimistöä ja kasvillisuutta, nykyajan termein biodiversiteettiä. **Kuulin Gunung Mulusta ensimmäisen kerran eräässä oxfordilaisessa pubissa, kun äkkäsin jonkun keskustelevan tulevasta tutkimusretkestä.** Olin aloittanut syksyllä 1976 väitöstutkimukseni Oxfordin The Queen’s Collegen stipendiaattina, joksi minut oli hyväksytty hakemukseni perusteella ollessani kolmannen vuoden opiskelija Helsingin yliopistossa. Tulin mukaan eläinekologian tutkimusryhmään (Animal Ecology Research Group, AERG) tuntematta ketään sen jäsentä ja tietämättä, mitä päätyisin tekemään. – – (TS, 20–21.)

Lihavoitu virke täyttää tuokiokuvan lajikonventiot siltä osin, että se kuvaa yksittäistä, ajalliselle mikrotasolle sijoittuvaa tapahtumaa: tiettyä ”äkkäämisen” hetkeä tiettyssä ”oxfordilaisessa pubissa”. Lisäksi virkkeen

58. Tempusten käytöstä kuvateksteissä ks. Heikkilä 2006, 138–140.

lauseiden minämuotoisuus käy yksiin lajille ominaisen omakohtaisuuden merkityksen kanssa. Lajin konventioista poikkeavaa on kuitenkin se, että tapahtuman kuvauksen jäljessä ei ole omaa erillistä jaksoaan, jossa tapahtumaa kommentoitaisiin ja jossa sille annettaisiin muistoarvo. Sen sijaan kappaleen loppuosassa topikaalista fokusta siirretään yhä kaukaisempaan menneisyyteen ja esitystapa vaihtuu elämäkeralliseksi. Toisaalta lihavoidussa virkkeessä tehdyt kielelliset valinnat sisältävät monia vihjeitä siitä, että kuvatulla tapahtumalla on kertojalleen erityistä muistoarvoa. Ensiksikin virkkeen alkupuolelle sijoitettu adverbiaali *ensimmäisen kerran* luo tapahtumaan retrospektiivisen näkökulman. Tarkemmin sanoen se ohjaa tulkitsemaan kuvattua tapahtumaa osana tekijän elämäntarinaa, jossa Gunung Mulu tulee myöhemmin olemaan (kuten teoksen lukija jo tietää) toistuvasti merkittävässä asemassa. Kerronnan mieleksi hahmottuu tällöin se, että virkkeessä kuvattu tapahtuma on yksi kertojan elämäntarinaa sisältävistä merkittävistä ensikerroista.

Kerrotun tapahtuman merkittävyyttä rakennetaan myös suhteessa sattumaan: Gunung Mulun -matkasta kuuleminen kuvataan ennalta-arvaamattomaksi tapahtumaksi. Kerrotussa tapahtumassa on nimittäin kyse keskustelutilanteesta (kapakkakeskustelusta), jonka osallistumiskehikossa kerrottu minä asemoidaan sivustakuulijaksi (*eavesdropper*).⁵⁹ Kerrotun minän esitetään sattumalta ”äkänneen”, että ”joku” (eli aiemmin huomiota herättämätön henkilö) puhui aiheesta. Sattuman merkitystä tuntuisi rakentavan edelleen myös se, että institutionaalista asiasta (tutkimusmatka) kuulemisen puitteet näyttäytyvät epä-institutionaalisina (kapakka).

Esimerkin 5 kertomusta voi siis lopulta pitää melko selvänä tuokio-kuvana, vaikka sen lähes äärimmilleen tiivistetty rakenne ei olekaan lajin prototyypin mukainen. Tämä muistuttaa siitä, että genret eivät ole pakkopaitoja vaan resursseja, voimavaroja, joita voidaan hyödyntää joustavasti tilannekohtaisten tarpeiden mukaan.

59. Ks. Goffman 1981.

TIEDETTÄ POPULARISOIVAA TARINANKERRONTAA

Hanskin teokseen sisältyvät anekdootit ja seikkailukertomukset piirittävät lukijalle kuvaa tutkimusmaailmasta, jossa sattuu ja tapahtuu. Muistelukset ja tuokiokuvat taas painottavat kerrottavien tapahtumien muistoarvoa ja suhdetta tutkija-kertojan elämäntarinaa. Kertomuslajien monipuolisuus ohjaa osaltaan tulkitsemaan teosta hybridinä, jossa on tiedettä yleistajuistavan teoksen lisäksi muistelmien piirteitä.

Tutkituissa kertomuksissa toistuvat intohimon ja innostuksen ilmaukset rakentavat – ehkäpä yleisen stereotypian mukaisesti – kuvaa tutkijasta, jonka ammatti-identiteetti on vahvasti kutsumuksellinen. Tieteen yleistajuistamisen näkökulmasta tällaiset kertomukset eivät välitä lukijalle niinkään tietoa tutkimustuloksista tai tieteen menetelmistä kuin tutkimustyön yksilökohtaisista ulottuvuuksista: millaista on käytännön tutkimustyö, ja millaisen merkityksen se saa tutkijan elämäntarinassa.

Toiseksi teoksen kertomuksissa toistuvaksi teemaksi voi nostaa sattuman roolin tutkimustyössä. Sattuman ja olosuhteiden vaikutuksen on havaittu korostuvan tutkijoiden (enemmän tai vähemmän) epävirallisessa kielenkäytössä, esimerkiksi kollegojen välisessä rupattelussa, konferenssikeskusteluissa ja tutkijoiden haastatteluissa. Hyvin toisenlaista puhetapaa suositaan tutkimusjulkaisuissa, joissa tutkijan ei odoteta eikä edes haluta ”rehellisesti” kertovan, kuinka tuloksiinsa päätyi, vaan oikeuttavan ne. Tutkimusjulkaisussa on toisin sanoen onnistuttava näyttämään, että tulokset ovat suoraa seurausta tiedeyhteisön hyväksymien metodisten sääntöjen seuraamisesta.⁶⁰ Tiedettä popularisoivan kirjallisuuden yhtenä vetovoimana voi pitää näiden kahden, yleensä toisistaan erillään olevan puhettavan yhdistämistä: teokset valottavat sekä virallista että epävirallista tieteen ”tarinaa”. Tärkeä ellei tärkein keino jälkimmäisen välittämisessä ovat kertomukset.

Tekstuaalisen sijainnin perusteella aineistosta erottui kolmen tyyppiä kertomuksia: 1) aloituskertomuksia, 2) jatkavia, etenkin elaboroivia kertomuksia sekä 3) leipätekstistä irrotettuja kertomuksia. Aloituskertomus on arvatenkin kaikkein ahkerimmin käytetty narratiivinen keino niin tietokirjallisuudessa kuin journalismissakin. Sitä voi pitää jopa omana, kirjalliseen kerrontaan kehittyneenä kertomuslajinaan.

60. Gilbert & Mulkay 1984.

Elaboroivat kertomukset tarjoavat aiemmassa tekstinosassa käsitellystä ilmiöstä lisätietoa. Jatkamisen merkitys ilmenee näissä kertomuksissa siten, että kerronnassa hyödynnetään ja luodaan yhteyksiä tekstissä jo sanottuun – kerrontaratkaisut heijastelevat edeltävän tekstin luomia tiedollis-toiminnallisia olosuhteita. Kerrontaa onkin tärkeää tarkastella sekä lajityypillisiin konventioihin että tilanteisiin olosuhteisiin kiinnittyvänä retorisenä toimintana.

Leipätekstistä irrotettujen kertomusten yhtenä, joskaan ei ainoana, motivaationa tietokirjoissa on se, että kerronta on multimodaalista, kuvan ja kielen yhteispeliä.⁶¹ Multimodaalisen tarinankerronnan lajityyppinä käsittelin tuokiokuvaa, joka nimensä mukaisesti taipuu luontevasti multimodaaliseen kerrontaan: kun valokuvassa on esillä tapahtumien virrasta jähmetetty hetki, kieltä tarvitaan kuvan tunnelman ja muistoarvon välittämiseen. Tässä saatoinkin kuitenkin vain raapaista tietokirjoissa esiintyvän multimodaalisen tarinankerronnan pintaa.

Lopuksi sananen kertomuslajien ja teoslajien suhteesta. Tiedettä popularisoivaa tietokirjaa voi ajatella Bahtinia mukaillen kompleksisena genrenä, jonka sosiaaliset tarkoitukset ovat moninaiset ja monitasoiset. Kompleksisille genreille ominaisesti teostyyppi toteutuu muiden, etenkin yksinkertaisempien, lajityyppien välityksellä. Yhtenä esimerkkinä ovat kertomuslajit, joihin tukeutumalla tuotetaan yleistajuisuuden – konkreettisuuden, havainnollisuuden, lähestyttävyyden – lajipiirrettä. Popularisoiva teoslaji makrokontekstina vaikuttaa vastavuoroisesti siihen, millaisena kerronta toteutuu. Kuten esimerkkien analyyseista kävi ilmi, yleistajuistamista tehdään jatkuvasti myös kertomusten sisällä, esimerkiksi upottamalla kertomuksiin selittäviä ja taustoittavia elementtejä. Näin tiedettä popularisoivan tietokirjan ytimessä oleva yleistajuisuuden lajipiirre heijastuu myös kerrontateknisiin ratkaisuihin tekstin mikrotasolla.

61. Toisinaan tietokirjoissa taitetaan pelkästään sanallisestikin toteutettuja kertomuksia erilleen leipätekstistä. Konventiona se on esimerkiksi lääkärikirjoissa referoitaessa potilaiden kertomia tapaukskertomuksia (ks. tämän kirjan johdanto). Tällöin taitto eriyttää toisistaan tieteen ja ”tavallisen ihmisen” näkökulmat (*etic vs. emic*).